

מאת: י. אהרוני

הנגב ומעמדו בממלכת יהודה

הנגב הוא אזור מדברי, שבשנים כתיקנו אפשר לגדל בו מקנה, אך חקלאות אינה אפשרית בו בלא סידורי השקאה וריכוז-מים מיוחדים. אין זו, איפוא, פליאה שברוב התקופות לא היו במרחבי הנגב ישובי-קבע, אלא רק שבטי נודדים מצאו בו את מחיתם הדלה, ואף הם נאלצו בשנות הבצורת הרבות לנטוש אותו כדי לחפש מחיה למקום.

נגול ישוב הקבע היא באזור באר-שבע, מעט דרומה או מעט צפונה לפי נסיבות הזמן. בתקופה שקדמה להתנחלות הישראלית חלשה על אזור זה שרשרת של ישובים כנעניים גדולים וחוקים, שהגו על ארץ-הישוב מפני נודדי-המדבר. תליהם התנסו על הנחלים הגדולים החוצים אזור זה. הללו מתמלאים מי שטפונות אדירים בימי הגשמים ולארכם מקורות-מים השופעים במשך כל השנה: נחל הבשור במערב, ולידו תל אל-פארעה (שרון), תל ג'מה (ירוח) ותל אל-עגול (בית-עגלים); נחל גרר מעט צפונה יותר, במרכז, ולידו תל מע'רבי, תל אבו-הרירה (גרר), תל א-שריעה (צקלג?) ותל אל-חנילפה (גושן?); נחל באר-שבע במזרח ובסיבתו תל א-פצע (באר-שבע), תל אל-משאש (חרמה?) ותל אל-מלח (ערד הכנענית). אמנם באר-שבע ובקעתה לא היו מיושבות בתקופה זו ובה חגו האבות בשכנות עם גרר ועם הערים הכנעניות האחרות. מלך ערד מופיע כיושב הנגב- (במ' כא, א), כלומר כמלך העיר החשובה שחלשה על חלקי המזרחיים של הנגב ושחסמה את הדרך צפונה בפני בני ישראל.

מצב זה לא השתנה ביסודו בתקופת ההתנחלות הישראלית. הנגב המערבי, עד גרר ועד בכלל, בא תחת שלטונם של הפלשתים, והוא נגב הפךתי (שמ"א ל, יד). בצפון-מזרחו של הנגב התנחלו שבטים הקרובים לשבטי ישראל כגון הקניזים (שופ' א, טז) ובני ירחמאל וכלב, ואזורי התנחלותם נקראו בשם נגב הקניזי, נגב הירחמאלי ונגב כלב (שמ"א כז, י; ל, יד, כט). בבקעת באר-שבע התנחל שבט שמעון, אך יודעים אנו ששבט זה פיגר בהתנחלותו לעומת שאר השבטים ונחלתו צורפה בסופו של דבר ליהודה (יה' יט, א). עד להקמת הממלכה המאוחדת לא השתנה מצב ההתישבות בנגב ביסודו. תל באר-שבע ובקעת באר-שבע נושבו עתה במידת מה, אך המחקר הארכיאולוגי מלמד שעדיין מעטים מאוד היו הישובים דרומה מאזור זה. על אף שהישוב בנגב מעט היה, החשיבו מלכי ישראל את השלטון על הנגב. דוד

ענין הערות בעמ' 436-437, ולוח ל.

כבש את אדום ושלמה בנה את עציון-גבר² שעל חוף ים-סוף. כיבושים אלה נתנו בידי שלמה את השליטה על מכרות הנחושת באזור הערבה; והמחקר הארכיאולוגי בתמנע (ואדי מנעיה) שמדרום לאילת הוכיח שניצול המכרות הגיע לשיאו במאה העשירית לפסה"ג, כלומר בימי שלמה. השליטה על חוף אילת פתחה בפני ישראל את נתיבות המסחר בים וביבשה: לדרום-ערב, לאפריקה המזרחית ואף להודו. סחר זה היה בעיקר בדברי מותרות, כגון בשמים וזהב (מל"א ט, כח, י, כב)³, שהכניס הן רב. פיתוח קשרי המסחר עם דרום-ערב מוצא את ביטויו בסיפור על ביקורה של מלכת שבא עטירת הנכסים בירושלים (מל"א י, א-ו). השליטה של מלכי ישראל על נתיבות סחר-ערב הוציאה מידי המצרים את המונופולין על סחר זה (מל"א יא, יז ואילך). ערכן היחסי של נתיבות אלו עוד גדל אחרי התפלגות הממלכה, והיה זה למעשה הנתيب הבינלאומי היחידי שעמד לרשותה של מלכות יהודה. שלטונה של יהודה באדום, בערבה ובאילת היה, אפוא, אחד מנכסיה הכלכליים היקרים ביותר של הממלכה; ותנאי לקיום שלטונה של יהודה באדום, בערבה ובאילת היתה השליטה על דרכי-הנגב. וכדי להבטיח שלטון זה נבנתה רשת של מצודות בנקודות-המפתח ברחבי הנגב. כתוצאה מן הסקרים הארכיאולוגיים שנערכו בנגב בשנים האחרונות, מכירים אנו כיום רבות ממצודות אלה.

המצודות

המצודות הישראליות בנגב בנויות מאבנים מקומיות, חומר הבניה החזק והזול המצוי בשפע באזור. לרוב השתמשו באבני-גיל גדולות שסותתו רק פה ושם סיתות גס והונחו בבניה יבשה, ללא טיט, אחת על גבי השניה. במקרה שאבנים אלה היו דומות בגדלן בנו נדבכים ישרים ומילאו את החלל שנותר באבנים קטנות. אך לעתים היו האבנים המצויות במקום שונות אלו מאלו בגדלן, מאבנים עצומות ועד אבנים קטנות; וכאן מראה הבניה הוא פראי (בניה קיקלופית). ללא נדבכים, ורק בפינות הניחו את האבנים בצורה אחידה. כאן שקדו להשתמש בלוחות-אבן ארוכים שסותתו סיתות חלקי והונחו בשיטת ראש ופיתין (אבן לרוחב ואבן לאורך, חליפות). ואכן, לפי צורת בניה חזקה זו של הפינות, אפשר להכיר בדרך כלל במצודה מן התקופה הישראלית עוד לפני בירור תכנית המצודה או בדיקת החרסים שבשטחה (ראה לוח ל, 1).

כמקום המצודה נבחר, דרך-כלל, השיא של גבעה – מקום הגוץ להגנה וממנו מבט נרחב על האזור ועל הדרך. לפיכך, במידה שנשתמרו עדיין קירות המצודות אפשר לראותם מרחוק.

הקירות נשתמרו, דרך-כלל, לגובה די רב, מה שאינו רגיל באזורים אחרים מאותה תקופה; וזאת בשל האקלים היבש והיעדר ישוב מאוחר יותר במקום, שתושביו עשויים היו להשתמש בקירות המצודה כבחומר-בניה. יש מצודות שקירותיהן השתמרו עד לגובה של 2 מ' יותר. המצודה שנשתמרה יותר מן האחרות היא זו שבנחל רביב, והיא עומדת כנראה ברובה עד לגובהה המקורי, כשעדיין נשתמרו פתחי החדרים על משקופיהם. חלק מן המצודות הרוס, כמובן, יותר, ולעתים אפשר להבחין ביסודות הקירות בלבד שעם פני השטח. מכל מקום, לרוב אין קושי לקבוע את התכנית

הכללית של המצודה, ורק פה ושם מפריעים גלי-האבנים, או מבנים מאוחרים יותר, בהבחנת קוי הקירות.

לפי תכניתה, יכולים אנו כיום להבדיל בין סוגים אחדים של מצודות, שלפי גודלן נכנה אותן מצודות ראשיות, מצודות רגילות ומצודות קטנות (ראה ציור 103).

מצודות ראשיות

ניתן לסווג מצודות אלה, המצוינות בגדלן, לשני טיפוסים: א) מצודות שהמבנה שלהן בלתי-סדיר והן נבנו, כנראה, במאה ה' לפסה"נ; ב) מצודות מלבניות בעלות מגדלים והן נבנו, כנראה, במאה הח' לפסה"נ. עד כה נתגלו שלוש מצודות מן הטיפוס הקדום: 1. בעת מבצע קדש נתגלתה מצודה מצפון לעין קדיש (נ.צ. 1034 0002), מדרום לוואדי קדיראת (קדש-ברנע)⁵. היא מוקפת חומת-סוגרים, וצורתה סגולה כצורת הגבעה שעליה היא בנויה. אורכה 42 מ' ורוחבה 32 מ' בקירוב. בצדה הדרומי נשתמר השער, המון על-ידי שתי אומנות עבות ופינותיו בנויות בשיטה הרגילה של ראשים ופתינים. בפנים המצודה היתה חצר גדולה ומעוגלת, ללא מבנים נוספים (לוח כח, 2).

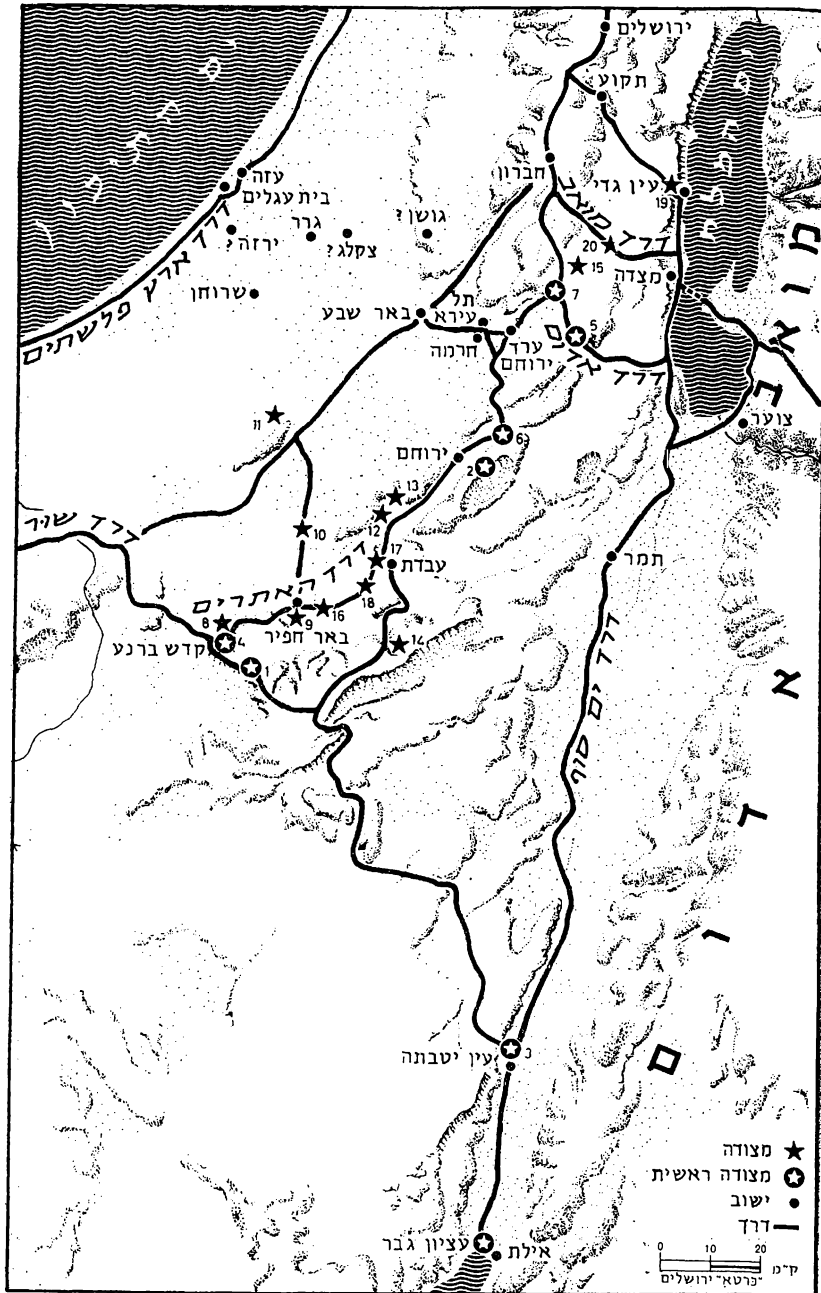
2. במרחק של 7 ק"מ לערך ממזרח לבאר-יירוחם מצויה המצודה הגדולה ביותר מבין אלו שנתגלו עד כה בנגב (נ.צ. 1480 0453)⁶. אורכה כ-80 מ' ורוחבה כ-40 מ' והיא בנויה על גבעה בעלת מדרונות תלולים מכל צדדיה. היא מוקפת חומת-סוגרים, שצורתה בכללה דמוית מלבן, אך שנים מצדדיה של חומה מלבנית זו יש בהם פינות נוספות. סמוך לכמה קטעים של חומת-הסוגרים אפשר להבחין ביסודות של חדרים נוספים. 3. מצודה גדולה נתגלתה בגבעה שמעל לעין יטבתה (עין ע'צ'יאן; נ.צ. 1553 9226)⁷. גודלה הוא 64 × 40 מ' לערך. אף היא מוקפת חומת-סוגרים. חומת-סוגרים זו נבנתה בקצה הזקפה של הגבעה ומותאמת לצורת הגבעה. צדו הצפוני של קו החומה הוא כמעט ישר, אך במערב ובדרום פונה קו החומה פניות אחדות. בזקפה המזרחית של הגבעה, למול הערבה, לא נשתמרו שרידי חומה. יתכן שבצד זה לא נבנתה חומה בגלל המתלול הזקוף, אך אפשר שכאן נתרדררו אבני החומה לתחתית המצוק.

המצודות המלבניות מן הטיפוס המאוחר יותר נבנו לפי תכנית אחידה. אורכן 50–55 מ' ורוחבן 35–40 מ'. הן מוקפות חומת-סוגרים, כלומר חומה העשויה חדרים חדרים. למצודה מטיפוס זה, דרך כלל, שמונה מגדלים מרובעים הבולטים מחומת המצודה, ארבעה מגדלים בפינות המצודה וארבעה נוספים באמצע ארבעת הקירות. השטח הפנימי של המצודה מחולק על-ידי שורת חדרים נוספת לשתי חצרות, שסביבן בנויים חדרי החומה, והללו שימשו הן כחומת הגנה והן כחדרי המצודה. מכירים אנו כיום שלוש מצודות מסוג זה בנגב:

4. המצודה בקדש-ברנע (ואדי קדיראת; נ.צ. 0948 0064), שנתגלתה כבר בראשית המאה הנוכחית ותוכניתה שימשה מאז כדוגמה קלאסית של מצודה ישראלית⁸.

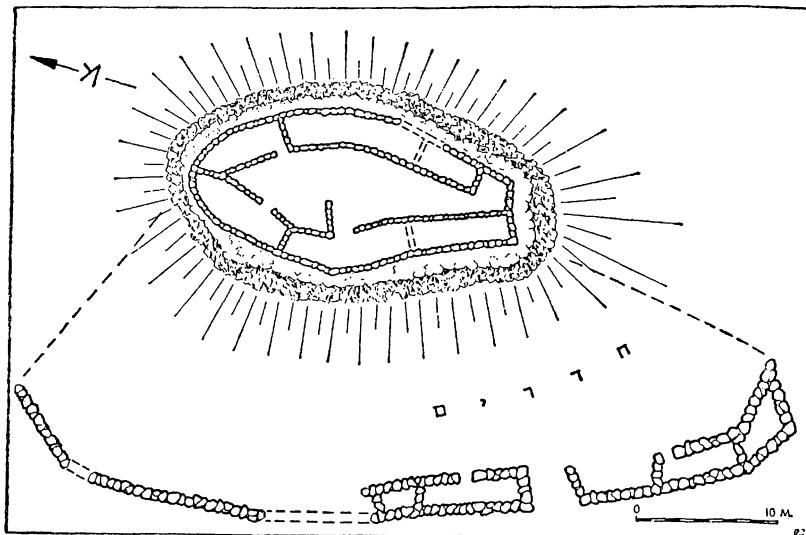
5. המצודה בחורב עוזה (נ.צ. 1657 0687)⁹. מצודה זו נשתמרה יפה והיא דומה בתוכניתה למצודה של קדש-ברנע, ורק המגדלים קטנים יותר.

6. המצודה בגבעת רפד (נ.צ. 1489 0470) צפונית-מזרחית לבאר-יירוחם¹⁰. מצודה זו הרוסה וקשה להבחין בפרטי תוכניתה. מכל מקום ברור שאף היא היתה



ציור 103: המצודות הישראליות בנגב

11. מצודה בקצר אל-רַחִיבָה (נ.צ. 0510 1103) מצפון לרחובות בנגב, שנתגלתה על-ידי וילי ולורנס¹⁴.
12. מצודה במדרונות הר בוקר (נ.צ. 0328 1258)¹⁵.
13. מצודה בנחל חלוקים, כ-3 ק"מ צפונית-מזרחית מן המצודה הקודמת (נ.צ. 1285 0347). אפשר להבחין רק בקו החיצוני של החומה שמידותיה 20 × 20 מ'.
14. המצודה במישור הרוח (נ.צ. 0077 1318)¹⁶.
- שתי מצודות אחרות שייכות כנראה לאותו טיפוס, אך תכניתיהן שונות במקצת וזאת בגלל המבנה הטופוגרפי של השטח, והן:
15. בחורבת טוב (ח'רבת טייב; נ.צ. 0818 1643) נבנתה מצודה בגודל של 40 × 30 מ' בקירוב; אף היא מוקפת חומת-סוגרים. היא בנויה על גבעה שטוחה מעל לבאר עתיקה.
16. המצודה ממזרח לבאר-חפיר (נ.צ. 0133 1132)¹⁷. מצודה זו בנויה על גבעה תלולה ולפיכך צורתה סגולגלה כהתאם לצורת הגבעה. אורכה 23 מ' ורוחבה מגיע עד 12 מ'. לרגלי הגבעה בנויים חדרים נוספים, שאף הם מוקפים חומת סוגרים.



ציור 105: תכנית המצודה ממזרח לבאר-חפיר

17. מצודה שונה בתוכניתה נתגלתה על הרכס ממערב לעבדת (נ.צ. 0217 1257)¹⁸. היא מורכבת מבנין קטן, שנסמכת לו חצר גדולה; מבוצרת אף היא, ומצודה נבנתה עוד חצר עם שורת-חדרים נוספים. נראה שמצודה זו הורחבה בהדרגה ומכאן תוכניתה המסובכת.
18. מצודה נוספת היתה בנחל עבדת, כ-5 ק"מ דרומית-מערבית לעבדת (נ.צ. 0176 1225). אי אפשר לברר את תכניתה של מצודה זו, כיוון שמעליה מצויים שרידיה של מצודה רומית¹⁹.

שתי מצודות בעלות תוכנית מיוחדת נתגלו במדבר יהודה. הן מורכבות מבנין מלבני המוקף חומה פוליגונאלית בעלת פתח אחד, המוגן על-ידי שני חדרים-משמר. ואלה המצודות מסוג זה:

19. המצודה על הרכס מעל לעין-גדי, הוא מצפה עין-גדי (נ. צ. 0971 1863)²⁰.

20. המצודה ממערב לנחל צאלים בהר חצרון (ר'ג'ם אל-פקרה; נ. צ. 0871 1722)²¹.

מצדים קטנים

נוסף למצודות אלה ידועים מצדים קטנים רבים. דרך כלל אלה הם בניינים מרובעים בגודל של 8-10 מ', לפעמים עם חדרים אחדים בתוכם ולרוב עם חצר בחוץ. אחדים ממצדים אלה בנויים על גבי מסד אבן גבוה העושה מצד כזה למעין מגדל. מצדים אלה בנויים לרוב בין המצודות הגדולות יותר ולא נמנה אותם כאן במפורט.

הדרכים

המצודות הרבות הפזורות במרחבי הגלבוע עשויות לסייע בבידודו בבירור התואי של הדרכים הראשיות שעברו בגלבוע בתקופת המלוכה, שחלקן ידועות לנו גם בשמותיהן מן המקרא.

שתי המצודות הראשיות, זו שבקדש-ברנע וזו שבחורבה עוזה, הוקמו בספר הממלכה והן חולשות על שתי הדרכים הראשיות שהובילו דרומה.

מצודת קדש-ברנע חולשת על "דרך-שור" של המקרא (בר' טו, ז), שהובילה למצרים ועברה לערך בקו כביש ניצנה - איסמעיליה שבימינו. דרך זו עברה אמנם באזור מדברי ובתואי קשה יותר מאשר "דרך-הים"²², אך כנגד זאת מנעה את הצורך לעבור בתחום שלטון של ערי פלשת, שלא תמיד היו ביחסי שלום עם ישראל ויהודה. סביבת קדש-ברנע נחשבה גם מתקופה קדומה כגבולה הדרומי של ארץ-כנען (במ' לד, ד) ושל ארץ-יהודה (יהו' טו, ג), ולפיכך מובן מדוע נבנתה מצודה גדולה וחזקה בגובה המדבר העיקרי שבאזור זה.

מקדש-ברנע צפונה מוצאים אנו מצודות ישראליות לאורך תואי שניתן לזהותו עם "דרך-האתרים" (במ' כא, א), שבה עלו בני ישראל מקדש-ברנע למלחמה על מ"ך ערד. הקו הקצר והנחץ ביותר מוליך דרך באר-חפיר, עבדת ובאר-ירוחם בכיוון לתל מלחתה (תל אל-מלח), ככל הנראה ערד הקדומה, ותל אל-משאש, היא כנראה חרמה, שלידה היכה מלך ערד את בני ישראל. המצודות שבסביבת באר-חפיר, עבדת ובאר-ירוחם נבנו לאורך קו זה. בסביבת באר-ירוחם היה גבול ישוב-הקבע בתקופה הישראלית, ולכן הוקמו המצודות הגדולות באזור זה.

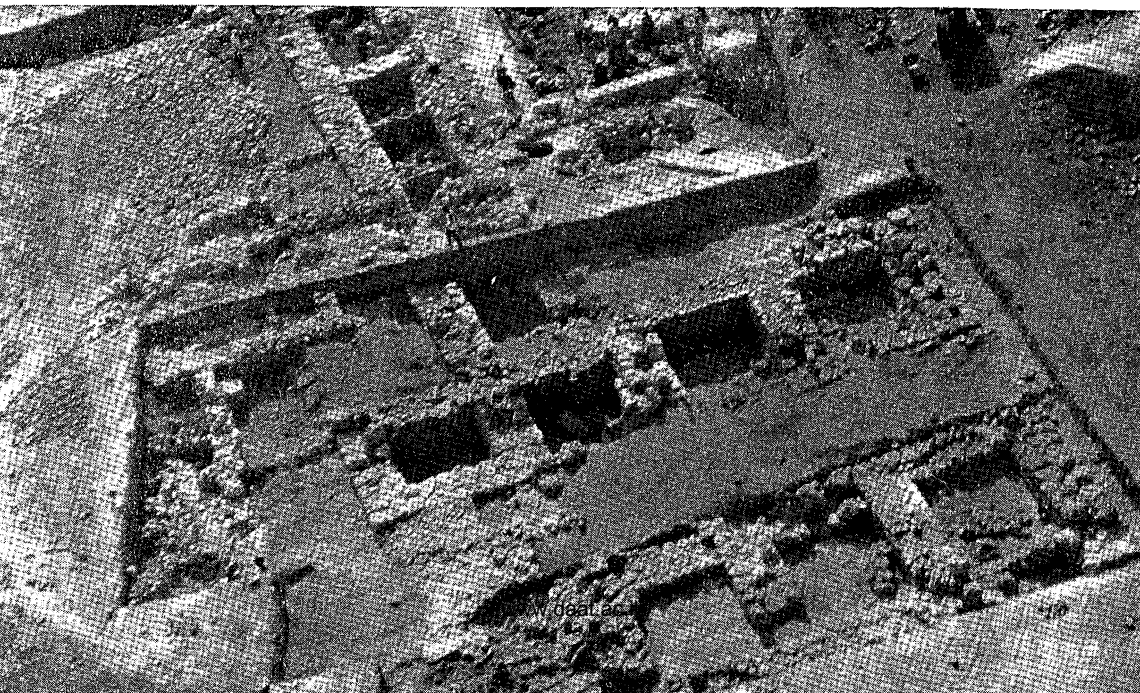
המצודה בקצר אל-רחיפה היא עד כה המצודה היחידה שנתגלתה על הדרך הישרה מבאר-שבע לניצנה ולמצרים. המצודה נחל רביב שמרה, אל נכון, על סעיף שקשר דרך זו עם "דרך-האתרים".

שרשרת המצודות של מישור הרוח, לעומת זה, מובילה אותנו מסביבת עבדת דרומה-מזרחה. גם המשכה של דרך זו טרם נחקר במידה מכפיקת, אך מצדים קטנים



1 : פתח צדדי, סתום ומוסוה, שנת־
גלה בשטח ז' בחצור; מבט מבחוץ;
המאה הח' לפסה"נ.

2: שער חצור מימי שלמה.





1 : פינה אופיינית של מצודה ישראלית.

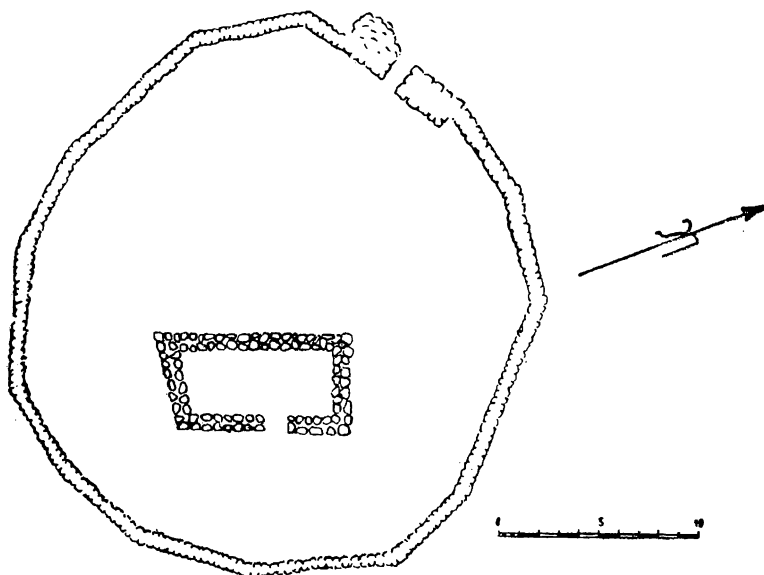


2 : המצודה הישראלית בעין קדיס, שליד קדש-ברנע.

אחדים, שנתגלו בדרך לראש-רמון²³, מעידים שאחד מסעיפיה נמשך הנה, ומכאן הדרים בודאי בכיוון לערבה ולאילת.

מצודת עווה עומדת בקצהו הדרומי-המזרחי של מישור ערד מעל להתחלת נחל קני, היורד לנחל חימר והמגיע אתו לחוף ים-המלח מצפון להר סדום. מצד שנתגלה במוצא נחל זוהר (רוגם זוהר)²⁴ מעיד שהדרך עברה כאן, ומכאן נמשכה לאורך הר סדום אל קצה הצפוני של הערבה. מצודת עווה הגדולה מלמדת שהיתה זו הדרך-הראשית לערבה ולאדום, והיא ככל המסתבר "דרך-אדום", הנוכרת במקרא בסיפור על מלחמתם של יהורם מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה נגד מישע מלך מואב (מל"ב ג, ח, כ). התואי המפותל של הדרך היורדת באזור הקניונים העמוקים של מדבר יהודה מוצא את תאורו בסיפור על מסעם זה של מלכי ישראל ויהודה.

שתי מצודות אחרות במדבר יהודה, שמקומן צפונה יותר ממצודת עווה, מלמדות שהיתה גם דרך שהובילה ישירות מיהודה למואב, ושמא נקראה הדרך בשם "דרך מואב". דרך זו ירדה מסביבת חברון לאזור נחל צאלים ומשם לחוף ים-המלח במורדות הגושים-יחסית שבשיפולי אפיקו של נחל זה. הדרך חצתה את ים-המלח מעט דרומה ממִצְדָּה במעבר הצר שמול ה"לשון" שבחוף המזרחי. גם כיום עומק המים במקום זה אינו עולה על מטרים מעטים, וקיימות עדויות רבות שעד לפני כמאה שנה היה כאן מעבר, שבו יכלו לעבור הולכי-רגל ובהמות-משא²⁵. דרך זו היתה קצרה בהרבה מן הדרכים שהקיפו את ים-המלח, והיה לה היתרון, שהובילה במישורין מארץ יהודה למואב.



ציור 106: המצודה הישראלית במצפה עין-גדי

המצודה במצפה עין-גדי חולשת על הדרך מבית-לחם ותקוע לנווה-מדבר חשוב זה, אך הסיפור המקראי על פלישה מעבר-הירדן בימי יהושפט (דה"ב פרק כ) מלמד ששימשה גם כדרך אלטרנטיבית למעלה נחל צאלים, כלומר כסעיף נוסף של הדרך מיהודה למואב. יתכן שעברו את הים בספינות מן הנמל של עין-גדי, כפי שהיו נוהגים בתקופה מאוחרת יותר, דבר שלמדים אנו עתה מאגרות בר-כוכבא²⁶. הפלישה של בני מואב, עמון, אדום ותספחיהם היתה מבצע נועז, לא רק בגלל מעבר הים אלא בגלל הדרך שהוליכה במעלים הקשים של מדבר יהודה. יתרונה של דרך זו היה המרחק הקצר וגורם האפתעה, אך ברגע שהפלישה נתגלתה (דה"ב כ, ד) לא היה קשה לשים לה קץ על-ידי מארבים במקומות המתאימים (שם, פס' כב).

אל-נכון היו דרכים נוספות שהובילו לערבה בתקופה הישראלית, אך אין בידינו עדיין נתונים ארכיאולוגיים מספיקים כדי לציין את התואי שלהן. המצודה שליד המקום הנקרא כיום יטבתה (עין ע'צ'יאן)²⁷ שומרת על ההמשך של "דרך-הערבה" לתמנע ולאיילת, שנקראה כנראה בתקופת המקרא "דרך ים-סוף" (במ' יר, כה; כא, ד; דב' א, מ; ב, א). גם בערבה היו בודאי מצודות נוספות שעדיין לא נתגלו. מן המקרא שומעים אנו ששלמה ביצר את "תמר במדבר בארץ" (מל"א ט, יח). אמנם הקרי במלכים ובנוסח המקביל בדה"ב ח, ד, הוא תְדִמֶר, היינו נווה-המדבר הרחוק, אך עוד מן התקופה הרומית ידועה לנו מצודה מרכזית באזור הערבה בשם תמר (Thamara), שזוהתה בעין חצבה, צומת הדרכים החשוב והגוה המרכזי שבערבה הצפונית²⁸. עציץ-גבר (תל אל-חליפה) היא הדרומית שבמצודות אלו, וחלשה על אילת האדומית ועל קצהו הצפוני של ים-סוף.

הדרכים המרכזיות הללו לא נשתנו בודאי במשך כל תקופת השלטון הישראלי בגב ובערבה, אך אין ללמוד מכאן שכל המצודות נבנו בבת אחת. אין בידינו עדיין נתונים מבוררים ומדויקים על הזמן שבו נבנתה כל מצודה ומצודה; ובאף אחת מהן, מלבד ערד, עדיין לא נערכה חפירה ארכיאולוגית. אך על פי הנתונים שמן החרסים שנמצאו בסקרים השונים מסתמנת תמונה משוערת.

חלק מן המצודות נבנו כנראה כבר בימי שלמה, ובעיקר המצודות בעלות התכנית האחידה של 20×20 מ' בקירוב (מצודות מס' 8–14)²⁹. המצודות הגדולות שהמבנה שלהן בלתי סדיר (מס' 1–3) קדומות הן ושימשו כביצורי גבול יהודה בימי שלמה. ואילו המצודות הראשיות בקדש-ברנע, בגבעת רפד, בחורבת עווה ובערד (מס' 4–7) נבנו, כנראה, רק בתקופה מאוחרת יותר, במאה התשיעית ואולי בימיו של עוזיהו. והוא הדין לגבי שתי המצודות שבמדבר יהודה (מס' 19–20), שאף הן אינן קדומות כנראה לתקופה זו. ואולי נבנו רק בעקבות הפלישה המואבית דרך עין-גדי, כדי למנוע השגת מקרים דומים. אפשר, אפוא, ליחס את בנייתן של המצודות המאוחרות יותר לימיהם של יהושפט או עוזיהו, ויתכן שלבניית כמה מהן מכוונים דברי המקרא על עוזיהו: "ויבן מגדלים במדבר" (דה"ב כו, י).

החצרים

רשת המצודות השליטה בטחון במרחבי הנגב, ובעקב זאת נוסדו ישובים בחבלים

שילא היה בהם ישוב קודם לכן. באופן זה הפכה התקופה הישראלית לתקופת הפריחה הישובית הגדולה הראשונה בנגב.³⁰

בנגב הצפוני הביא הדבר להתפשטות ישובי-הקבע דרומה. בקצת באר-שבע והזבלים שממזרח לבאר-שבע, שעוד בימי דוד היו מאוכלסים בעיקר על-יד נודדים למחצה, הפכו עתה לחבל מיושב בצפיפות. בסקר הארכיאולוגי נתגלו כאן עשרות ישובים חדשים שנסדו בתקופת מלכי יהודה (המאות ה'ט'-ה'ח' לפסה"ג בקירוב), וגם בתלים הקדומים, כגון ערד וחרמה, אין שום תקופה אחרת המיוצגת באינטסיביות כתקופה זו. באר-שבע עצמה הפכה לעיר ואם בישראל; ובצדה נוסדה גם עיר גדולה חדשה בתל עירא (ח'רבת ע'רה), על גבעה רמה באמצע הדרך בין באר-שבע לערד. בתל זה נתגלתה עיר בשטח של 30 דונם המוקפת חומת-סוגרים חזקה, שאין דומה לה בכל האזור.³¹ אין אנו יודעים את זיהויה של עיר זו, ורק בדרך השערה ניתן לזהותה עם קבצאל-יקבצאל הנזכרת ביהו' טו, כא; נחמ' יא, כה. מכל מקום ברור, שאחד ממלכי יהודה בנה כאן עיר-מבצר מרכזית חדשה לחבל-הנגב המיושב של יהודה. התפתחות הנגב הצפוני היתה במידה רבה מפעל ממלכתי מתוכנן, שנשען על מקום מרכזי זה. לתקופה זו יש לשייך את תיאור מחוז הנגב הגדול של יהודה שביהו' טו, כא-לב, שכלל כשלושים עיר, והקיף את החטיבות הקדומות הקטנות יותר, כגון נגב כלב, נגב הקיני, נגב יהודה (שמעון), וכדומה.³² אזור התשבות זה הגיע בדרום עד בעלת-באר (יהו' יט, ח). מקום זה יתכן לזהות עם באר ירוחם, וזאת על סמך גילויין של מצודות הנגבול הגדולות בסביבה זו.

הישוב פרץ גם דרומה יותר, לאורך קו המצודות. אין כמעט מצודה שבסביבתה לא נמצאו לפחות בתים אחדים מתקופה זו, ולרוב מצויים לא הרחק מן המצודה שרידי ישוב המונה עשרות בתים. ישוב טיפוסי ממין זה הוא הישוב שבמישור הרוח, לרגלי מצודה מס' 14. כ-20-30 בתים עם חצרות גדולות, פוזרים לרגלי המצודה, וביניהם מצויים בורות-מים גדולים.³³ זהו ישוב מסוג "החצרים אשר אין להם חומה סביב" (ויק' כה, לא). שבטחונם הושתת על המצודה החולשת על האזור. אין אנו יודעים, כמובן, אם היתה זיקה ישירה בין חצרים אלה לבין המצודות, ואם היו משפחות החיילים שבמזדויות יושבות בהן. יושבי החצרים נתקיימו על מקנה צאן, כפי שמעידות מכלאות הצאן הרבות, וכן על חקלאות באזורי הנחלים. הם היו, איפוא, הראשונים שפיתחו בנגב הדרומי חקלאות, אם כי בקנה-מידה מצומצם, על-ידי ניצול מי זרימה מקומיים שנעצרו על-ידי בניית מדרגות בשדות המעובדים.³⁴ יש להניח שעודפי תוצרתם נמכרו לחילות-המצב המלכותיים ולשיירות שהיו מהלכות בדרכים אלה. על התפשטות הישוב בנגב ועל החצרים המרובים שבו בתקופת המלוכה מלמדת הרשימה הגיאוגרפית שעניינה מסע שישק מלך מצרים לארץ-ישראל³⁵, בשנתו החמישית של רחבעם בן שלמה (925 לפסה"ג בקירוב). רשימה זו מונה שורה ארוכה של שמות מקומות בנגב. אין בידינו לזהות את רובם של שמות אלה, אך ביניהם אנו מבהינים בבירור שתי קבוצות של שמות, המורכבות במלים "נגב" ו"חגר". הכינוי "נגב" בא כמה פעמים בצירוף עם שמות משפחה שונים, כגון "נגב-עצנת" (=העצני, שמ"ב כג, ח) ו"נגב אשחת" (=השוכתי, דה"א ב, נה). אלה הם חבלי-נגב הנקראים על שם המשפחות שישבו שם, בדומה לנגב כלב, ירחמאל וכו'. הכינוי "חגר",³⁶ הבא ברשימה כמה וכמה

פעמים, אינו נזכר במקרא, אך הוא ידוע ממקורות שאחר ימי בית שני בצורת "חגרא", ככינוי של ישובי החיילים המבוצרים של רומי שבנגב ובאדום (Limes Palaestinae). נראה, איפוא, שהחגרים הם היישובים המבוצרים, או אפילו המצודות עצמן. בין החגרים שברשימת שישק נמנים "החגרים של ערד רבת וערד לבית ירחם". על-סמך החפירות בתל ערד מסתבר שכאן היתה המצודה "ערד רבת", שהוקמה על-ידי שלמה על הדרך הראשית לאדום ולערבה. ערד לבית-ירוחם היא המצודה שנבנתה דרומה יותר, במקומה של ערד הכנענית (תל מלחתה), ואולי נקראה על שם משפחת קינים שהתיישבו בסביבה זו (שופ' א, טז).

אחת המטרות של מסע שישק היתה, איפוא, להחריב את המצודות הישראליות בנגב ואת היישובים שלידן; וזאת, בודאי, במגמה לחדש את המונופולין המצרי על הסחר עם ערב. ואכן בחפירת נסיון שנערכה בזמן האחרון בישוב חקלאי ישראלי קטן ברמת מטרד, דרומית-מערבית לעבדת¹, סמוך לדרך שהובילה מערד לקדש-ברנע, נתברר כי ישוב זה הוקם במאה ה' לפסה"ג, אך קיומו היה קצר. לפי כלי-החרס שנמצאו, נראה שנהרס לפני סוף המאה ה' לפסה"ג. הבתים נשרפו והישוב לא נתחדש. יישוב-פרוות זה הוקם בימי דוד או בימי שלמה – ומכאן גם תאריך לרשת המצודות שבקרבתו שקיומו היה מושתת עליהן – והוא חרב בעת מסע-שישק. היישוב במקום אמנם לא נבנה מחדש, אך שרשרת המצודות הישראליות חודשה עד מהרה, לכל המאוחר בימי של יהושפט, ונוספו עליהן מצודות אחרות, מהן גדולות וחזקות יותר. ואף כי משום-מה לא נתחדש היישוב ברמת מטרד, יודעים אנו מן הסקר הארכיאולוגי שיישובים ישראליים רבים המשיכו לשגשג ולהתקיים במרחבי הנגב כל עוד היה בידי מלכי יהודה להטיל את מרותם על האזור.

הערות

- 1 עיין: י. אהרונ, נגב-יהודה, יהודה וירושלים (קובץ), תשי"ז, עמ' 46–58.
- 2 על כיבוש אדום, ועל שלטונה של יהודה באדום ומלחמות יהודה ואדום, עיין במאמרו של י. ליוור, בכרך זה, עמ' 190–205.
- 3 על גידול בשמים ודרכי-המסחר עם דרום-ערב עיין עתה: J. W. van Beek, BA 23 (1960), pp. 70–95.
- 4 עיין הצהר 2.
- 5 עיין: י. אהרונ, קדש-ברנע והר-סיני, בספרו של ב. רותנברג, תגליות סיני, תשי"ח, עמ' 107–108, ציור 4.
- 6 N. Glueck, BASOR 145 (1957), p. 23.
- 7 עיין שם.
- 8 עיין: Woolley – Lawrence, The Wilderness of Zin, 1914, pp. 64–67.
- 9 עיין: י. אהרונ, יהודה וירושלים (קובץ), תשי"ז, עמ' 53–56, ציור 2.
- 10 גליק מזכיר מקום זה בסקירתו [BASOR 145 (1957), p. 23] בתור יישוב מתקופת הברזל.
- 11 מצודה זו נתגלתה בסקר של מ. דותן; ועיין: ב. רותנברג, תגליות סיני, עמ' 140, ציור 9.
- 12 עיין: N. Glueck, BASOR 138 (1955), p. 21; 142 (1956), p. 21; Aharoni – Evenari – Shaanan – Tadmor, IEF 10 (1960), pp. 107–109, fig. 17.
- 13 עיין: י. פלדמן, מבנים כא (תשי"ט), עמ' 102–103, והציור בעמ' 104.
- 14 לורנס-וולי, שם, עמ' 41, ציור 3.
- 15 המצודה נתגלתה על-ידי ע. ענתי ועדיין לא פורסם דו"ח על כך.
- 16 עיין: 5. Aharoni – Evenari – Shaanan – Tadmor, IEF 8 (1958), p. 239, fig. 5.
- 17 עיין: BASOR 142 (1956), pp. 21–22, 27; IEF 10 (1960), p. 106, fig. 16.

- 18 מצודה זו נתגלתה על-ידי ע. ענתי, ועיין: IEF 10 (1960), p. 104f., fig. 15.
- 19 עיין שם.
- 20 עיין: י. אהרונ, ידיעות כב (תשי"ח), עמ' 30–31, ציור 3.
- 21 עיין: י. אהרונ, ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 24.
- 22 על הדרכים הבין-לאומיות שעברו בארץ עיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ' 4 ואילך.
- 23 עיין: IEF 8 (1958), pp. 244–5.
- 24 עיין: י. אהרונ – ב. רותנברג, בעקבות מלכים ומורדים, תש"ך, עמ' 23–27. מצודה נוספת היתה, כנראה, בהוף ים-המלח סמוך לקצהו הצפוני של הר סדום, במקום שמצוי כיום גל אבנים.
- 25 עיין: י. ברסלבסקי, ים-המלח סביב סביב, תשי"א, עמ' 38–43.
- 26 עיין: י. ידן, ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 59–60.
- 27 אנו משתמשים בשם יטבתה כשם המקום כיום מבלי לקבוע עמדה בשאלת זהותה של יטבתה המקראית.
- 28 עיין: י. אהרונ, תמר והדרכים לאילח, ארץ-ישראל ה (תשי"ט), עמ' 129–134.
- 29 הדבר התברר בחפירה של ישוב קדום ברמת מטרד, בקרבת "דרך-האתרים"; ועיין: IEF 10 (1960), pp. 23ff.
- 30 בעית הישוב בתקופת הברונזה התיכונה א' הקדומה הרבה היא ענין בפני עצמו, אך הישוב בתקופה זו נשאר בעיקרו בוודי למחצה.
- 31 עיין: י. אהרונ, יהודה וירושלים (קובץ), תשי"ז, עמ' 56–58.
- 32 עיין: אהרונ, שם.
- 33 עיין: IEF 8 (1958), pp. 239–242.
- 34 עיין: שם, עמ' 231–252.
- 35 על הרשימה והשמות המגויים בה, ועל מסע-שישק בכללו, עיין במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 182–189.
- 36 על החגרים עיין: ב. מיזלר (מזר), תרביץ כ (תש"ט), עמ' 316 ואילך; ובכרך זה, עמ' 187.
- 37 עיין: IEF 10 (1960), p. 23, pl. III.

